

UOT: 821.512.162(091)

Ülkər Zakirqızı (Məmmədova)*

EYNƏLQÜZAT MİYANƏCİNİN YARADICILIĞINDA İŞIQ ANLAYIŞI

Açar sözlər: Şərq, Azərbaycan, Quran, din, fəlsəfə, işıq

Key words: East, Azerbaijan, Quran, religion, philosophy, light

Ключевые слова: Восток, Азербайджан, Коран, религия, философия, свет

Bəşər övladı yarandığı gündən ətrafda baş verən təbiət hadisələrinə, hər hansı dəyişikliyə bir anlam verməyə çalışmışdır. Zamanla insan təfəkkürünün dərinləşməsi və mühakimələrin genişlənməsi həmin müşahidələri fərqli yorumlarla nəticələndirmişdir. O, dərk etməyə çalışdığı bir çox şeylərin mahiyyətini bəzən mistik, bəzən də elmi izahlarla əsaslandırmışdır. Dini və elmi ədəbiyyatlarla onlarla hadisənin fərqli şəkildə şərhinə rast gəlinir.

Mahiyyət etibarilə eyni, ifadə xüsusiyyətinə görə müəyyən qədər fərqlənən anlayışlardan biri işıq və qaranlıq məfhumlarıdır. İnsan yarandığı gündən bu iki əks qütblərin izahına çalışmış, onları əsasən, xeyir-şər əlaməti kimi ifadə etmişdir. Bütün mistik kitablarda işığın və qaranlığın mahiyyətini anlayan fikirlərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, "ışıq" və "qaranlıq" Şərq dini-fəlsəfi ədəbiyyatlarında geniş əksini tapmışdır. Xeyir və şər timsalında qarşı-qarşıya qoyulan iki əks tərəf və onların mübarizəsi həmin ədəbiyyatların əsas mövzularındandır.

Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı "Avesta" bu ruhda olan ən gözəl nümunədir. "İşıq və qaranlıq prinsipini əsas götürən dini-fəlsəfi cərəyanlardan zərdüştilik məcusuliyə aid edilir... Bütünlükdə götürüldükdə "Avesta"-nın əsas ideyası dualizmdir: hər yerdə işıqla qaranlıq, həyatla ölüm, xeyirlə şər, ədalətlə haqsızlıq mübarizə aparır" [1, s.13]. Bütün bu mübarizələrin sonu həmişə xoş nəticə ilə başa çatır. Ağır, uzun sürən çəkişmələrin sonu ədalətin bərqərar olması və xeyirin qalib gəlməsi ilə qurtarır.

İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə "ışıq" iman, itaət, yüksək etiqadın göstəricisi sayılır. Qurani-Kərimdə işıq kəlməsi "nur" ("نور") və "ziya" ("ضياء") sözlərilə ifadə olunmuşdur. Ərəb dilində "ışıq, parlı" mənalarını ifadə edən "ziya" ("ضياء") sözünə Müqəddəs kitabın "Yunus" surəsinin 5-ci, "Ənbiya" surəsinin 48-ci, "Qasas" surəsinin 71-ci ayələrində rast gəlinir.

İşıq mənasını ifadə edən və Qurani-Kərimdə daha çox işləənən "nur" ("نور") sözüdür. Bu sözün ərəb dilindən tərcüməsi "nur, işıq, aydınlıq" deməkdir. Həmin sözə Qurani-Kərimin "əl-Bəqərə" surəsinin 17-ci və 257-ci, "ən-Nisa" surəsinin 174-cü, "əl-Maidə" surəsinin 15-ci, 16-cı, 44-cü, 46-cı, "əl-Ənam" surəsinin 1-ci, 91-ci və 122-ci, "əl-Əraf" surəsinin 157-ci, "ət-Təvbə" surəsinin 22-ci və 32-ci, "Yunus" surəsinin 5-ci, "ar-Rad" surəsinin 16-cı, "İbrahim" surəsinin 1-ci və 5-ci, "ən-Nur" surəsinin 16-cı, 35-ci və 40-cı, "əl-Əhzab" surəsinin 43-cü, "Fətir" surəsinin 20-ci, "əz-Zumər" surəsinin 22-ci və 29-cu, "əş-Şura" surəsinin 52-ci, "əl-Hədid" surəsinin 9-cu, 12-ci, 13-cü, 19-cu və 28-ci, "əs-Səff" surəsinin 8-ci, "ət-Təğabun" surəsinin 8-ci, "ət-Talaq" surəsinin 11-ci, "ət-Təhrim" surəsinin 8-ci, "Nuh" surəsinin 16-cı ayələrində rast gəlinir. Nur eyni zamanda Allahın gözəl adlarından biridir.

Məşhur təfsirçilərdən Hüseyn Damğani (1007-1085) Qurani-Kərimdə ifadə olunmuş "nur" sözünün mahiyyətcə eyni, lakin müxtəlif məqsədlərlə işləndiyini söyləmiş və onu on qismə ayırmışdır: 1) İslam dininin nuru; 2) İman nuru; 3) Allahın nuru; 4) Peyğəmbərin nuru; 5) Gündüz işığının

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: u.z.m-9@mail.ru

nuru; 6) Ay işığın nuru; 7) Allah-təalının Qiyamət günü Sırat üzərində möminlərə verdiyi işığın nuru; 8) Halal, haram, hökmlər və dini nasihatlar arasında aydınlıq nuru; 9) Quranda halal və haramın aydınlıq nuru; 10) Ədalət nuru [2, s.426-428]. Alim öz bəlgüsündə Müqəddəs kitabda əksini tapmış nur kəlməsinin bəşər övladına aşladığı mənalara müvafiq ayələr vasitəsilə aydınlıq götürmüşdür.

Dilçi alim və qrammatik İbn Səkit (802-858) nur və ziya arasında fərqi olmadığını bildirdi [3, s.120]. Filoloqların fikrincə, nur əsildir, ziya ondan yayılmışdır. Bəzi təfsirçilər “nur” sözünün özünü “ışılqlanmış” mənasında götürmüşlər.

İşığa əks olan qararlıq anlayışı Qurani-Kərimdə “zülmat” (ظلمات) sözü ilə ifadə edilmiş tərcüməsi “zülmat, qararlıq” deməkdir. Bu kəlməyə Müqəddəs kitabın “əl-Bəqərə” surəsinin 17-ci, 19-cu və 257-ci, “əl-Maidə” surəsinin 16-cı, “əl-Ənam” surəsinin 1-ci, 39-cu, 59-cu, 63-cü, 97-ci və 122-ci, “ər-Rəd” surəsinin 16-cı, “İbrahim” surəsinin 1-ci və 5-ci, “əl-Ənbiya” surəsinin 87-ci, “ən-Nur” surəsinin 40-cı, “ən-Nəml” surəsinin 63-cü, “əl-Əhzab” surəsinin 33-cü, “Fətir” surəsinin 20-ci, “əz-Zumər” surəsinin 6-cı, “əl-Hədid” surəsinin 9-cu, “ət-Talaq” surəsinin 11-ci ayələrində rast gəlinir.

Hüseyni Damğani (1007-1085) Qurani-Kərimdə ifadə olunmuş “zülmat” kəlməsinin dörd məhələdə işləndiyini göstərmişdir: 1) Qurunun və suyun qorxusunun zülmatı; 2) İnsan yaranmış ifadə edən üç xüsusiyəti olan üç zülmat; 3) İman və pisiyyətin ifadəsi olan nur və zülmat; 4) Gece və gündüzün ifadəsi olan nur və zülmat [2, s.210-211]. Bu bölgülərin hər biri mahiyyət etibarilə müxtəlif ayələrdə əksini tapmışdır.

“İşiq” anlayışı yerindən asılı olmayaraq daim müqəddəslik simvolu kimi götürülmüşdür. Bəzi ayələrdə nazil olmuş müqəddəs kitablar İlahi tərəfindən göndərilmiş nur kimi göstərilmişdir. Buna nümunə olaraq “əl-Maidə” surəsinin 15-ci ayəsində deyilir: “Ey kitab əhli! Sizə kitabda (Tövratda və İncildə) əksləndiyiniz şeylərin bir çoxunu bildirin, bir çoxunu da sizə bağışlayıb üstünü vurmağan (və ya sizdən bir çoxunu bağışlayan) Peyğəmbərimiz gəldi. Artıq Allah tərəfindən sizə bir nur və açıq-aydın bir Kitab (Quran) gəldi” [4, s.71].

Ümumiyyətlə, Qurani-Kərimdə rast gəlinən “nur” sözü hər zaman saflığı, imanı, möminlərin qəlbini və onların İlahiyə olan sevgisinin əlaməti kimi göstərilmişdir. Daim Tanrıya itaət edən, Onun hökmlərinə və əmrələrinə sadiq qalan insan bu nuru, işığı öz köksündə daşıyır.

Qurani-Kərimdə nazil edilmiş müqəddəs Kitablardan insanlara doğru yol göstərən, onları qararlıqdan işığa çıxardığını ifadə edən bir sıra ayələr vardır. “İbrahim” surəsinin 1-ci ayəsində deyilir: “Əlif, Lam, Rai (Ya Rəsulum! Bu Quran) ələ bir Kitabdır ki, onu səna insanların öz Rəbbinin izni ilə zülmətlərdən nura (küfrdən imana) – yenilməz qüvvət sahibi, (hər cür) tərifi (şükürə) layiq olan Allahın yoluna (İslam dininə) çıxartmaq üçün nazil etmişik” [4, s.174].

İşığa əks qararlıq isə küfrün əlaməti sayılmışdır. Tanrı öz bəndələrini küfrdən imana, yəni zülmətdən nura çıxarmaq, onlara düz yolu – Haqqın yolunu göstərmək üçün seçilmiş elçilərini – peyğəmbərləri göndərmişdir. Salehliyə aparan həmin yolun göstəricisi olan səmavi kitablar zülmətdən nura çıxmağın əsasidir. Qurani-Kərimdə Allah taalanın insanları ruhan saflaşdırmaq üçün göndərdiyi peyğəmbərlər və onlara nazil olan səmavi kitablar Tanrının bəxş etdiyi işıq sayılmışdır.

Qurani-Kərimin nazil olmasından sonra İslam alimində çoxlu sayda dini və elmi fəlsəfi cərəyanlar meydana gəlmişdir. Sifatilik, qədənilik, mutəzillilik, əşəriyyət, sufizim, peripatetik, panteizm, işraqilik və başqa bu kimi təlimlər müsəlman Şərqiində geniş yayılmış, müxtəlif millətləri əhatə edən görkəmli nümayəndələri olmuşdur. Qünrüverci haldır ki, həmin tərəfdarlar arasında dövrünün məşhur alimlərinin sayılan onlarla azərbaycanlın adlarına da rast gəlinir. Onlardan Eynəlqüzat Miyanəci panteizmin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi işraqiliyin əsasını qoymuş və nüfuzlu alimlərdən ibarət davamçıları olmuşdur.

Şərq fəlsəfi fikri tarixində işıq və onun mahiyyətini sistemli şəkildə şərh edən cərəyan sayılan işraqiliyin banisi əslən azərbaycanlı mütəfəkkir Şihabəddin Yəhya Sührəvərdidir (1154-1191). Filosof öz təlimində “varlıq” və “yoxluq” anlayışlarını “ışıq” və “qaranlıq” anlayışı kimi götürmüşdür.

Azərbaycanda Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin fəlsəfi irsinin yeganə tədqiqatçısı AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov filosofun dünyəgörüşi haqqında yazmışdır: O, “Şərq filosoflarının ikinci müəllimi Əbnəsarə Farabi Yəqub Kindindən fərqli olaraq kreasionizmi özünün fəlsəfi sistemində daxil etməmişdir. Filosof platonizmin və neoplatonizmin təsiri altında emanasiya nəzəriyyəsinə işləyərək, onu peripatetizmin ontologiyasına uyğunlaşdırmışdır. Emanasiya nəzəriyyəsi bütün sonrakı filosofların təlimlərində mühüm yer tutmuşdur... Şihabəddin Sührəvərdi peripatetik və sufi-fəlsəfi əsərlərində emanasiya nəzəriyyəsinə özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdir. O, işraqiliyə dair təfərrüatlarında isə bu nəzəriyyənin yeni bir formasını işləyib hazırlamışdır” [5, s.59]. Emanasiya prosesində geniş şərh olunmuşdur, birindən digərinə əmələ gəlməsi, səbəbdən nəticənin yaranması işraqilikdə geniş şərh olunmuşdur. Işıq yalnız işıq doğurur.

Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi tərəfindən müsəlman Şərqiində yaranmış işraqilik təlimində əksini tapmış işıq və qararlıq anlayışlarına Zərdüştülükdən fərqli şəkildə yanaşılmışdır. “Burada nur və zülmat qədim Şərq dini-fəlsəfi fikrinə rəğmən, mübarizə edən iki başlanğıc deyildir, zülmat-nurun yoxluğu” [6, s.75].

İşıq anlayışına Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında da rast gəlinir. Panteist filosofun işıqla bağlı özüməxsus fikirləri vardır. Onun şərhində Allah ilə mövcudat arasındakı münasibət Günəş ilə onun şüalın təmsalində götürülmüşdür. O yazmışdır: “Ümumi camaatın nəzərində deyildiyi kimi, ərza və ya şüalın varlığını varlığın, qaim Günəşin üzü olmasaydı, şüalın varlığı əsla mövcud olmazdı”.

Şərq peripatetiklərinin varlığı vacib və mümkün qisimlərinə bölün dualist mövqelərinə qarşı çıxan Eynəlqüzat Miyanəci onları təkzib etmiş və əsaslandırılan emanasiya təliminin tanqidi üzərində xüsusi dayanmışdır. Emanasiya nəzəriyyəsinin tanqidi və kreasionizmin inkarı Eynəlqüzat Miyanəcinin substansiyası və atributları, xüsusən aksidentisyalər haqqında təlimində inkişaf etdirilir [1, s.131].

Mütəfəkkir yazmışdır: “Bil ki, Günəşin nuru ilə Yerini işraqı Yer ilə Günəş arasında məxsusi nisbət olmasını tələb edir. Bu nisbət batil olsaydı, Günəşin nurunu onun qəbul etmək qabiliyyəti batil olardı. Bu nisbət davam etsəydi, o ikisi arasında qəbul etmə davam edərdi” [7, s.20].

Eynəlqüzat Miyanəcinin fəlsəfi irsinin Azərbaycanca yeganə tədqiqatçısı AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov yazmışdır: “Günəş ilə şüal arasında münasibət Xəliq ilə məxluqat arasındakı münasibətdən fərqlidir. Xəliq ilə məxluqat bir-birindən zamanca ayrılır, zira məxluqat sonradan meydana çıxmışdır. Günəş ilə şüal isə birgə mövcuddur. Eynəlqüzat Miyanəcinin varlıq təlimində Günəşlə onun şüalını kimi Allahla mövcudat da bir-birindən ayrılmazdır, vahid təmdir” [8, s.16].

Panteist filosofun təlimində vücudə gətmək keyfiyyəti yalnız Allaha, yaxud onun substansiyasına – vacib varlığa xasdır. O, bu fikri obrazlı şəkildə izah edərək yazır ki, bunun üçün ümumi bir misal vardır. “Gece Ay üzərinə Günəşdən işıq səpilsə şübhə yoxdur ki, Ayın işığı özünə görə gerçəkləşən varlıq deyildir, əksinə, o, Günəşdəndir. Ayın işığı bu nöqsanla Yer üzərinə səpilən işığın varlığı üçün səbəb olmağa necə yarayar? Qoy nəzarətli bunu əsaslı surətdə gözəndə keçirsin, bu barədə özü qərar gəlsin. Heç şübhəsiz, o, insaf gözü ilə baxsaydı görərdi ki, Günəşin işığı Yeri işıqlandırmıqda Ayın işığından əzəldir. Ayın işığı üçün məxsusi bir varlıq yoxdursa, vücudə gətmə onun üçün necə mümkün ola bilər?” [1, s.132].

Mütəfəkkir bildirdi ki, bəzi cahil mütəəllimlər və alimlər “Allah nur ola bilməz. Nə üçün? Çünki “Nur iki zamanda başqa olmayan şeydən ibarətdir”, – deyirlər. Alim bu fikri doğru hesab edirdi. Lakin “onun nuru bu nurdur və bu işıq səhvdir”, – deyən kəslər üçün adlardan birinin nur olduğunu göstərmişdir. Bu nur bütün nurları işıqlandırır. Əfsus, nurlar bir neçə qisimdər: Günəş nuru və Ay işığının nuru, odun nuru, gövhərin nuru, qızılın nuru, ləl və firuzənin nuru olur. Digər nur ki, adı belə olur: diniz nuru və ya “gözün” nuru. O kas ki, Günəş nurundan başqasını görməmiş olur, onun yanında digər nurların adı və şərhini qəbul etmir və inkar edir [9, s.200].

Əlbəttə, mütəfəkkir yerin işıqlandırılması Anı işığının vasitəsi səbəb olması faktını inkar etməmiş, mahiyyətcə varlıqda bu səbəbin zahiri səciyyəsi olduğunu söyləmişdir. "Bəli, Ay işığı istilah etibarilə səbəb adlansaydı, ona söz olmazdı. Lakin Ayın işığının Günəşin işığından asılı olmasına göz yummaq mümkün deyildir. Əgər Günəşin işığı mövcud olmasaydı, Ayın işığının əsla bir varlığı olmazdı" [1, s.132].

Eynəlgüzət Miyanəci Günəş və şüalarının ayrı-ayrı anlayışlar olduğunu bildirdi. Alimin fikrinə, Günəşi şüaya görə tanıyırlar. Günəş isə şüa deyil. Ayı suda görmək başqadır, onu ayıni görmək başqadır. O kas ki, Ayı suda görür, həm Ayı görmüş olur, lakin hicabdadı; həm görməmiş olur hicabsız... Bu həmin kəlmədir ki, "Qəlbin məsələsi güzgülü kimidir. Oraya baxdıqda Rəbbi təccəlli edər" [9, s.213].

Eynəlgüzət Miyanəci yazırdı ki, İlahi ələmdə iki işıq vardır. Biri Günəşəndir, digəri Ay və imandan gəlir. Bu iki məqamda işığın biri dünyanın gecəsindən, digəri gündüzündən gəlir. Doqquz gecə, yaxud doqquz gün deyildir. Ay işığından Günəş işığına uzaq bir səfərdir.

Mütəfəkkirin zəngin yaradıcılığında işıqla bağlı elmi izahlarla yanaşı, bu müqəddəs nuru tərənnüm edən şeirlərə də rast gəlinir. Onlardan birində deyilir:

*İşıqdan işığa mənzil başına yol uzaqdır
Ki, bu işıq zülmətdəndir, o isə işıqdandır
Tövhid və birlik kənarında işıqdandır
Kim ki, bu sözü bilir üzürdür [9, s.231].*

Məsələyə panteist monizm mövqeyindən yanaşan mütəfəkkir, Allahu insanla eyniləşdirdiyi üçün insanın özünü dərk etməsini Allahu dərk etmək kimi qiymətləndirmişdir. O, panteist məzmunlu kəlimələri istinad edərək, "Özünü dərk edən kas Allahu dərk etmişdir" fikri üzərində əsaslı dayanmışdır, çünki "Özünü dərk etməkdə aciz olan kas Rəbbini dərk etməkdə daha artıq dərəcədə acizdir" [1, s.141].

Burada mütəfəkkir iki nurdan bəhs edir. Onlardan biri İlahi nur, digəri isə insanın təmiz qəlbidir. İkinci işığın daşıyıcısı sayılan bəşər övladı saflaşaraq və kamilləşərək bu müqəddəs nura can atır. İnsan Allaha sevgidən uzaq olduqca mənbəyi zülmətin daşıyıcısına çevrilir. Tövhid ərəbcə birlik deməkdir. Termin kimi bu sözü izahına gəlincə, Curcani tövhidə Allahın zatını ağılla təsvirəvə olunan, zehni olaraq xeyal edən bilən hər şeydən uzaq tutmaq kimi tərif vermişdir [10, s.273].

Bu şeirə ədəbi-nəzəri cəhətdən yanaşdıqda "İşıqdan işığa mənzil başına yol uzaqdır" misrasında "ışıqdan işığa" təcnis, "Ki, bu işıq zülmətdəndir, o isə işıqdandır" misrasındakı "ışıq" sözü "rədd əl-acuz ələ-s-sad" dır.

Mütəfəkkirin İlahi işıqdan bəhs edən başqa şeirindən:

*Allahın işığından ruh aşkar olmuşdur
Bəs "nur ələ nur" Quranda deyildir
O qara işıq qəzəb mənbəyi və qəzəbdir
Küfrün başlanğıcı və şeytanın maskəsidir
Bu sifət haqiqətdir ki, şərhini vermişəm
Şəriət ələmində bu söz gizlidir
Onun məqsədi iki dünyanın vəcudunun yaranmasıdır
Bu bir şeydir ki, o da sübutdur [9, s.280].*

Hər zaman bədi əsərlərdə işıq saflıq, müqəddəslik, düstürlük, kamillik əlaməti kimi verilmişdir. Qaranlıq isə bu söylənilənlərə əks tərəf, mənfiliyin, püstiyyənin, bəd əməllərin ifadəsi olaraq götürülür. İstər folklor nümunələrində, istərsə də klassik ədəbiyyatda bu iki anlayış insan xislətinin, onun qəlbinin, düşüncəsinin şəkli kimi verilir. İnsan təbiətində salehliyin işığı, şər qüvvələrin qaranlığa bənzədilməsinə aid çoxlu sayda əsərləri nümunə göstərmək mümkündür.

ANAS

*Institute of Literature named Nizami Ganjavi
Azerbaijan Literary Studies, 2019, № 1*

Mütəfəkkir kamilləşmiş insanın İlahi nura qovuşmasını, bəşəri həyatda istədiyi məqsədə, əməlinə çatmasını məhz bu şəkildə ifadə etmişdir. Şeirə işlədilmiş "Nur ələ nur", yəni "Nur üstündə nur" ("نور على نور") ifadəsinə gəlincə, "Nur" surasının 35-ci ayəsində deyilir: "Allah göyləri və yerin nurudur. (Kainatı yaradıb ona nur verən, yer və göy əhlinə haqq yolu göstərən xalqdır) Onun (Peyğəmbərimizin və möminlərin qəlbində olan) nuru, içində çıraq olan bir taxçaya (çıraqdana) bənzər; taxçadək o çıraq bir qəndilin içindədir, o qəndil isə, sanki parlaq bir ulduzdur. O çıraq nə Şərqdə, nə də Qərbdə (ələmin ortasında) olan mübarək bir zeytun ağacından yandırılır. (Şərqdə deyildir ki, günəş batdıqda, qərbdə də deyildir ki, günəş doğduqda qaranlıqda qalsın) Onun (zeytun ağacının) yağı özünə od toxunmasa da, sanki (haradasa) işıq saçır. O, nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur (istədiyinə öz nurunu bəxş edib cənnət yolu olan islam dininə yönəldir). Allah (həqiqəti anlaya bilsinlər deyə) insanlar üçün misallar çəkir. Allah hər şeyi biləndir!" [4, s.260].

Mələmdür ki, Qurani-Kərim müqəddəs kitab olmaqla yanaşı, söz ehtiyatına, yığcamlığına görə mükəmməl bir ərəb nəsidir. Əksər orta əsr ərəb filoloqları əsərlərdə ədəbi nəzəriyyədən bəhs edərək ayələrdən nümunələr vermişlər. Onu oxuyaraq başa düşmək olduqca çətin sayıldığından fikirləri düzgün anlamaq üçün istər tərcümələrdə, istərsə də araşdırmalarda hər zaman müxtəlif təfsir kitablarına müraciətlər edilmişdir. Məhz bu mövqedən yanaşaraq ayələrdə rast gəlinən "nur" və "zülmət" sözlərinin mənalara təfsir kitablarına əsaslanaraq avvalda göstərilmişdir. Bu ayinin tərkibinə gəlincə, təfsir kitablarında onun geniş izahı verilmişdir. Alimlərin fikirlərinə nəzər saldıqda onların yorulmaz təxminən bir-birlərini təkrarlamışdır. Həmin fikirləri ümumiləşdirdikdə, Tanrı ən əzəmətli, ən parlaq Nur, göy və yer isə Onun işığından yaranmış ziya kimi göstərilmişdir.

Alimlərin fikrinə, nur qədimdir, yer ondan yaranmışdır. Onun işıqlanması göylərin və yerin sübhandır. Bəziləri günəşlə və ayla, digərləri ulduzlarla işıqlanırlar. Təfsirçilərdən Əbu ibn Kəb göstərmişdir ki, göyün işıqlandırılması mələklər, yerin işıqlandırılması peyğəmbərlər və alimlər vasitəsilə baş verir. İlahi göyləri Özünə yaxın mələkləri, yerini isə seçilmiş bəndələri olan peyğəmbərlər və yüksək qiymətləndirilən mürəkəbi şahid qanından üstün tutulan işıqlı zaka sahibi alimlər vasitəsilə ziyalandırılmışdır. Birinci işıqlandırma hissi, ikinci isə aqlidir [3, s.125].

Bu ayədə işlənməmiş "Nur üstündə nur" ("نور على نور") ifadəsinə gəlincə, Şihabəddin Əlusu Bağdadi (1802-1854) bildirmişdir ki, bu, bir nurun nur üzərində olması mənasında deyildir. O, vahid nur mənbəyidir, yaxud onun kimi mənbə yoxdur. O, yalnız iki nurun məcmusu deyildir, əksinə, onun yayılmasında məhdudluğu yoxdur. O, taxçanın nuru kimidir. Çıraq taxçada məhdud məkəndə olsa, şüanın yayılması daralır. Alim bu fikrin bənzətmə məqsədilə söylədiyini bildirdi. Həmin təşbihdə çıraq İlahi nura, taxça möminin mərifət və elmlə dolu qəlbinə işarədir. Əksər alimlər göstərmişlər ki, burada taxça peyğəmbərin köksü, şüsa isə qəlbidir [3, s.129].

Həç bir müqəddəs kitabda, eyni zamanda Qurani-Kərimdə Ulu Yaradandan təsviri verilməmişdir. Bu ifadə vahid nur mənbəyi, ən ali işıq, böyük Yaradan kimi anlaşılsa da, Tanrının təsviri deyildir.

Mütəfəkkir qara işığı insanın daxili ələmi hesab edir. Bu ələm çox vaxt mənfiliklərlə doludur. Əməllərindəki pisliklər onu tamamilə yanlış yola istiqamətləndirərək aparır. Sifət qəlbəki İlahi bir incəlikdir ki, o, Həqiqətin özüdür. Mütəfəkkir bütün bu fikirlərin şərhini verdiyi və onun şəriət ələmində gizli olduğunu bildirmişdir.

Eynəlgüzət Miyanəci işıq anlayışına digər fəlsəfi təlimlərdən fərqli mövqedə yanaşmışdır. Dində işıq və qaranlıqın mahiyyətinin izahına böyük alimlər cild-cild əsərlər yazmış, şərhlər vermişlər. Çox zaman xeyrin və şərin, salehliyin və küfrün əlaməti kimi qəbul edilən bu anlayışlar panteizm mövqeyindən fərqli yozulur. Mütəfəkkir də "ışıq" və "qaranlıq" anlayışlarını müsbət və mənfəi tərəfləri qarşılaşması kimi qəbul edirdi. Lakin işığa qovuşma məsələsi onun dünyagörüşündə başqa formada anlaşılırdı. Burada kamilliyə çatan insan müqəddəs işığı kənarında deyil, öz mənimdə hiss edirdi.

AMEA

*Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azerbaijan Adbiyyatşünaslığı, 2019, № 1*

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1994
2. الدامغانى الحسين. قاموس القرآن او اصلاح الوجود و النظائر فى القرآن الكريم. حققه ورتبه عبد العزيز سيد الامل. دار العلم للملايين، بيروت – لبنان، ١٩٨٣
3. الاوسى البغدادي شهاب الدين. روح المعاني فى تفسير القرآن الكريم والسبع المثاني. الجزء الثامن عشر. ادارة الطباعة المنيرية – تصوير دار احبار التراث العربى، بيروت – لبنان
4. Quran. Ərəb dilindən tərcümə edənər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədöliyev. Bakı, "Qismət", 2006.
5. Məmmədov Zakir. Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi. Bakı, 2009.
6. Məmmədov Z.C. İşraqilik fəlsəfəsinin ontologiyası. Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3.
7. عين القضاة المياجى. زبدة الحقائق. تهران، ١٩٦٢
8. Məmmədov Zakir. Eynəlqüzət Miyanəci. Bakı, 1992.
9. عين القضاة المياجى. مبهيدات تهران، ١٩٦٢
10. Cebecioğlu Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. İstanbul, Anka Yayınları, 2004.

**THE CONCEPT OF LIGHT IN CREATIVITY
OF AYNALKUZAT MIYANEDJI**

Summary

The concepts of "light" and "darkness" have always been recognized as one of the topical subjects of scientific and religious literature. The article contains the verses of the Quran, in which these two concepts are mentioned and their attitude to religion is shown. The essence of the concepts "light" and "darkness" in religion and philosophy are explained in comparative form. The forms of expressing this question in ishragism and pantheism are explained. It various approaches in different philosophical currents are separately shown. Examples of the poetry of the thinker Aynalkuzat Miyanedji are given.

**ПОНЯТИЕ СВЕТА В ТВОРЧЕСТВЕ
АЙНАЛКУЗАТА МИЯНЕДЖИ**

Резюме

Понятия "свет" и "тьма" всегда были признаны одним из актуальных предметов научно-религиозной литературы. В статье представлены аяты Корана, в которых упоминаются эти два понятия и показано их отношение к религии. Суть понятий "свет" и "тьма" в религии и философии разъяснены в сравнительной форме. Объясняются формы выражения этого вопроса в ишрагизме и пантеизме. Отдельно показаны его различные подходы в разных философских течениях. Приведены примеры поэзии мыслителя Айналкузата Мийанеджи.